

Original Article

Non-incorporation of Terms to the Parties' Contractual Intention in English Law and Islamic Jurisprudence: A Comparative Matching Study

Moosa Akefi Ghaziani ¹ , Seyyed Mustafa Milani ², Vahid Akefi Ghaziani ^{*3}

¹ Assistant Professor, Department of Law, Payam Noor University, Tehran, Iran.

² MA. in Private Law, Faculty of Law, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran.

³ MA. In Private Law, Faculty of Law, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran

[20.1001.1.24237566.1402.7.2.8.4](https://doi.org/10.22080/lps.2023.24637.1440)

[10.22080/lps.2023.24637.1440](https://doi.org/10.22080/lps.2023.24637.1440)

Received:

December 3, 2022

Accepted:

February 5, 2023

Available online:

August 18, 2023

Keywords:

English law, Islamic jurisprudence, Onerous term, Term, Volenti non fit injuria principle.

Abstract

The matter of entering the condition into the contract has received less attention from jurists. Maybe this is because just signing means accepting all the provisions to make a contract. While the signature is a type of way that includes conditions. There are other ways, such as notification and history or trading period. The main question of this essay is that, first, How many ways to enter a condition in the contract can be imagined? Secondly, if there is a heavy condition in the contract, what is the approach of English law and Islamic jurisprudence? Onerous terms may be entered into the contract in one of the three ways mentioned. What English law has established as a rule with a correct understanding of business custom is the principle called the red hand, the absence of which is quite noticeable in Islamic jurisprudence. However, the mechanism of jurisprudence is similar for simple and heavy conditions, and it is the rule of action that is adhered to by signing the contract by the contractor, and the contractor is bound by the condition It gets heavy. This thesis proved with a comparative-approximate study that if the heavy conditions in the contract are not brought to the attention of the contracting party in a reasonable and unambiguous manner, the signature of the contracting party cannot be relied upon, and according to the principle of innocence in jurisprudence and the rule of interpretation against the drafter, ambiguity is in favor of the contracting party. It is interpreted. In Iranian jurisprudence and law, according to the existing implicit condition, the burden of proving the knowledge of the party to the provisions of the heavy conditions can be considered to be on the party. Therefore, the abuse of the contractor in the

*Corresponding Author: Vahid Akefi Ghaziani

Address: MA. In Private Law, Faculty of Law, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran Email: vahid_ghazi@yahoo.com

drafting of the contract will be closed to some extent and good faith will be observed in the preparation of the contract.

Extended Abstract

1. Introduction

During contract negotiations, parties face many scenarios. Even once parties are intending to sign a contract, they must put all their effort to read and figure out the meanings of each word incorporated in the agreement. This may cause an abuse of rights somehow, and a party may be the victim of the other's ability to use sophisticated language. In English law, however, there is a principle established by LJ Denning that bans this usage of vague wordings. In other words, this principle prohibited the incorporation of a contract's aforementioned terms and interpreted such terms in favor of the victim. Vice versa, there is no principle likewise the "Red Hand Rule" in Iran and Islamic Jurisprudence. The present paper aims to clarify the ability of Iran and Islamic Jurisprudence to accept and follow the *Red Hand Rule* and soften its main and old principle of *Volenti non fit injuria*. Nevertheless, there is an undeniable contradiction between the two mentioned principles that the current study aims to solve. The suggested approach to make this happen is to examine the methods that a term can incorporate into the contract. The article following English law counted three ways of incorporation, i.e., by signature, by course of dealings, and by notice. Though Islamic law researchers have paid attention to the first two, the last has not been focused on and there is still a gap in their works regarding this issue; therefore, there is no comprehensive look

in this regard. Nonetheless, modern research to resolve the contradiction of the two above principles must not ignore any type of incorporation of terms into the contract.

2. Methods

The current study followed the analytical-descriptive approach and comparative measurement of data. Nonetheless, the results were obtained by counting on many factors such as legislative and judicial sources such as Acts and Case Laws.

3. Research Findings

The research outcomes can be summarized as:

1. The principle of *Volenti non fit injuria* must be softly interpreted and jurists should avoid strict interpretation.
2. Islamic jurisprudence has the ability to accept the *Red Hand Rule* as a permanent rule of its own.
3. Onerous terms must be bolded in the boiler print contracts.

4. Conclusion

According to the findings of this study, it can be concluded that onerous terms must be bolded; otherwise, they will be interpreted in favor of the victim. The

aforementioned rule of LJ Denning is acceptable since it is important for the parties to gain knowledge regarding the contractual terms; indeed the rule *non est factum* has been accepted in Islamic jurisprudence by the principle of *Ma vagha lam yoghsad*. This comparative study suggested that onerous terms could be unleashed from the strict maxim of *volenti non fit injuria* accepted by Islamic law.

Funding

There is no funding support.

Authors' contribution

The authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the content of the manuscript and agreed upon all aspects of the work.

Conflict of interest

The authors declared no conflict of interest.

Acknowledgments

The authors appreciate all the scientific consultants in this study.

علمی پژوهشی

خروج موضوعات از قصد قراردادی در حقوق انگلیس و فقه اسلامی: مطالعه تطبیقی تقریبی

موسی عاکفی قاضیانی^۱ ID، سید مصطفی میلانی^۲، وحید عاکفی قاضیانی^۳ ID*

^۱ استادیار گروه حقوق، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.

^۲ کارشناس ارشد حقوق خصوصی، دانشکده حقوق، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران.

^۳ کارشناس ارشد حقوق خصوصی، دانشکده حقوق، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران

[20.1001.1.24237566.1402.7.2.8.4](https://doi.org/10.22080/lps.2023.24637.1440)

[10.22080/lps.2023.24637.1440](https://doi.org/10.22080/lps.2023.24637.1440)

چکیده

چگونگی ورود شرط به قرارداد کم‌تر مورد توجه حقوقدانان قرار گرفته است. شاید این موضوع بدان خاطر است که صرف امضاء دلالت بر قبول تمام مفاد قرارداد می‌کند. حالی که امضاء یک نوع از انواع در برگرفته‌های شرط است. راه‌های دیگری نیز در میان است، مانند اطلاع رسانی و سابقه یا دوره معاملاتی. پرسش اصلی این جستار آن است که اولاً، چند نحوه برای ورود یک شرط در قرارداد قابل تصور است؟ ثانیاً، اگر شرط سنگینی در قرارداد باشد، رویکرد حقوق انگلیس و فقه اسلامی چیست؟ شروط سنگین ممکن است به یکی از سه شیوه گفته شده وارد قرارداد شوند. آنچه حقوق انگلیس با فهمی صحیح از عرف معاملاتی به عنوان یک قاعده تاسیس نموده است، اصلی به نام دست قرمز می‌باشد که فقدان آن در فقه اسلامی کاملاً محسوس است. به هرحال مکانیزم فقه برای شروط ساده و سنگین مشابه است و آن قاعده اقدام است که به وسیله امضاء قرارداد توسط متعهد، بدان تمسک جسته می‌شود و فرد متعهد به شرط سنگین می‌شود. این جستار با مطالعه تطبیقی-تقریبی ثابت کرد که اگر شروط سنگین در قرارداد به نحو معقول و دور از ابهام به توجه طرف معامله نرسد امضاء طرف متعهد قابلیت استناد ندارد و مطابق اصل برائت در فقه و قاعده تفسیر علیه انشاء کننده، ابهام به نفع متعهد تفسیر می‌شود. در فقه و حقوق ایران نیز می‌توان با توجه به شرط ضمنی موجود، بار اثبات علم متعهد به مفاد شروط سنگین را بر عهده متعهد له دانست. از این رو باب سوء استفاده متعهد له در انشاء قرارداد تا حدی بسته و حسن نیت در تنظیم قرارداد رعایت خواهد شد.

تاریخ دریافت:

۱۲ آذر ۱۴۰۱

تاریخ پذیرش:

۱۶ بهمن ۱۴۰۱

تاریخ انتشار:

۱ مهر ۱۴۰۲

کلیدواژه‌ها:

حقوق انگلیس، شرط، شرط سنگین، فقه اسلامی، قاعده اقدام

* نویسنده مسئول: وحید عاکفی قاضیانی

آدرس: کارشناس ارشد حقوق خصوصی، دانشکده حقوق،

دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران

ایمیل: vahid_ghazi@yahoo.com

۱ مقدمه

معنای وجه التزام را نمی‌داند) ۲- حاصل کم رنگی یا ریز نوشته شدن عبارات باشد به نحوی که عرفاً دیده نشود^۳ ۳- و یا حاصل یک تعارض در نحوه منشا ورود شرط به قرارداد باشد (سر در مغازه درج شده مسئولیت عیب کالا را ندارد - در قرارداد مکتوب نوشته شده مغازه مسئولیت دارد).

ابهام از آن جهت که نقطه مقابل اطلاع و علم است، می‌تواند مجری قاعده اقدام را محدود نموده و در این موضوع که یکی از ارکان اقدام عمل همراه علم است نقدی به نظر نمی‌رسد.^۴

بنابراین بخش اول مقاله به بررسی نحوه ورود شروط به قرارداد می‌پردازد. قاعده اقدام و قابلیت اعمال آن بر شروط سنگین قراردادی در بخش دوم مورد واکاوی قرار می‌گیرد. در نهایت نتیجه جستار به نظر خواننده خواهد رسید.

۲ نحوه ورود شروط به قرارداد

ورود شرط به قرارداد طبق برداشت عرفی با یکی از حالت‌های زیر رو به رو است:

۱- به سبب امضاء طرفین ۲- به سبب دوره معاملات^۳ ۳- به سبب اطلاع . همچنین شرط می‌تواند به صورت صریح و یا ضمنی باشد. (Charman, 2007, p 95-122) در این بخش به آثار هریک از انواع ورود شروط اشاره می‌شود. شایان ذکر است که بخش حاضر در خصوص شروط سنگین نمی‌باشد و مطلق شروط به ویژه شروط استثنا کننده مسئولیت را در بر می‌گیرد.

۲٫۱ به سبب امضاء^۵

معمولاً در عرف کنونی شروط به سبب امضاء وارد قرارداد می‌شوند (Radan, Gooley, Vickovich,)

هرحال رای به نفع تنظیم کننده قرارداد (شخصی که می‌خواهد به مفاد قرارداد تکیه کند) داده شد.
^۴ محقق داماد، سید مصطفی، قواعد فقه ۱ (بخش مدنی)، تهران: مرکز نشر علوم اسلامی، چاپ چهل و پنجم، ۱۳۹۴، ص: ۲۲۱.

^۵ Incorporation by signature

امروزه عرف قراردادی حاکی از آن است که اعتماد در معاملات نقش عمده ای را ایفاء می‌کند. از این رو امضاء و یا جایگزین‌های آن مانند تیک قبول امری کاملاً مصنوعی و بی اثر شده اند. بی دلیل نیست که در پی مقررات عمومی حفاظت از داده ها در سال ۲۰۱۸ شرکت‌ها برای جلوگیری از جریمه شدن اقدام به بروزرسانی لحظه‌ای قراردادهای خود با کاربران (مانند کوکی‌ها) کردند. زیرا وفق این مقررات^۲ دریافت‌کننده اطلاعات باید در تصاویر خوانا، واضح و مناسب این مطلب را که اطلاعات کاربر را در دست دارد، به اطلاع وی برساند.

موضوع مقاله حاضر در خصوص قراردادهای با متن بلند نمی‌باشد، چرا که نمی‌توان از این حیث برای طرفین ممنوعیتی ایجاد کرد. طرفین حق دارند قرارداد خود را در هر مقدار محتوا و صفحه، تنظیم کنند و چندین مشاور نیز بر سر میز مذاکره حاضر نمایند. اما شرط سنگین که تعهدی سخت بر عهده‌ی یک طرف قرار می‌دهد (اعم از متعهد یا متعهدله) محور اصلی بحث است و همین شرط است که عامل اصلی ورود ضرر و باز شدن باب سوء استفاده در معاملات می‌باشد. بنابراین سخن از شرط سنگین و طرفی است که بدان استناد می‌کند و نه متعهد له یا متعهد.

در خصوص شروط سنگین، ممکن است نسخه قرارداد دارای نوعی ابهام باشد که در نتیجه آن یک طرف متوجه شرط سنگین نگردد و قرارداد را قبول کند، این ابهام ممکن است ناشی از: ۱- یک ابهام مفهومی باشد. مثلاً در قرارداد نوشته شده است: وجه التزام ۲۰۰ میلیون تومان (حال طرف قرارداد

^۱ General Data Protection Regulation (2018)
^۲ برای مثال Recital 60 GDPR تکلیف اطلاع رسانی را بیان کرده است. ر.ک:

[/https://gdpr-info.eu/recitals/no-60](https://gdpr-info.eu/recitals/no-60)

^۳ L'Estrange v F Graucob Ltd [1934] 2 KB 394
در این پرونده قاضی Maugham بیان می‌کند عبارات قرارداد حاضر گرچه ریز نوشته شده‌اند اما قابل خواندن می‌باشند. به

حلی، ۱۴۰۸: ۷). برخی حتی استعمال لفظ را از ضروریات مذهب می‌دانستند (نجفی، ۱۳۶۲: ۲۰۹ و ۲۱۰) با این حال با گذشت زمان تردید های در خصوص قول مشهور^۶ صورت گرفت تا حدی که غالب فقهای معاصر معتقدند که مبرز اعم از لفظ و فعل است (خویی، ۱۴۰۳: ۲۰۶؛ اصفهانی، ۱۴۱۸: ۱۸۳؛ خمینی، ۱۴۲۱: ۱۰۸). بر این مبنا هر فعلی مانند امضاء کاشف از قبول تعهدات اصلی و فرعی مندرج در معامله بوده و ظهور در التزام به آن ها دارد.

۲،۲ به سبب دوره معاملاتی^۷

متفاهم عرف چنین است که اگر میان متعاملین، قراردادهایی به صورت مرتب و منسجم صورت گیرد، طرفین را دارای دوره معاملاتی می‌دانند (Oranburg, 2022, N. 12). به سبب دوره معاملاتی بسیاری از شروط ممکن است موجود در قرارداد تلقی شود، مانند شروط عدم مسئولیت^۸ (Graw, 2021, P:311). اما در رویه قضایی انگلستان تعداد مشخصی برای سابقه معاملاتی معین نگردیده و ملاک آن مبتنی بر متفاهم عرفی است. بنابر این اگر ۱۰۰ معامله در سه سال واقع شود، طرفین دوره معاملاتی دارند^۹. اما اگر این میزان به ۳ یا چهار معامله در طول ۵ سال تغییر کند، عرف آن را معاملات منسجم و منظم تلقی نمی‌کند.^{۱۰}

در فقه اسلامی، شرط ضمنی به سبب فوق اشاره دارد. البته شرط ضمنی ناشی از عرف معاملاتی متعاقبین؛ یعنی اراده ضمنی دلالت داشته که چنین شرطی در قرارداد آنها مفروض باشد. در واقع این

قاعده آن است که هرگاه یکی از طرفین معامله، قرارداد مکتوبی را امضا کند، متعهد شروط قراردادی خواهد شد هر چند قرارداد را نخوانده باشد. (Beatson, 2010, p:173) برای مثال در پرونده "Saunders v Anglia Building Society [1971]"^۱ خانمی به دلیل جا گذاشتن عینک خود، با اتکاء به سخنان دیگری قرارداد را امضاء کرد. اما دادگاه رای به متعهد بودن ایشان وفق قرارداد اعلام داشت.

استثناء این مطلب در خصوص افراد بی سواد است که می‌توانند به استناد قاعده (من آن را انجام نداده‌ام)^۲ از خود دفاع نموده و امضاء خود را انکار نمایند. این قاعده ریشه تاریخی در حقوق انگلیس دارد و در پرونده پیش تر ذکر شده به اشخاصی که کم سواد هستند یا دارای بیماری می‌باشند تسری داده شده است. همچنین در خصوص موردی که انگیزه امضا کننده به سبب ارائه اطلاعات نادرست^۳ انگیزه شده باشد^۴ و یا سند امضاء شده داخل تراضی طرفین نباشد مانند (رسید یا ...) استثناء ورود شرط به قرارداد به شمار می‌روند.

در فقه اسلامی التزام به تعهدات قراردادی تابع قصد طرفین است. منتها این قصد بایستی مبرز داشته و تا وقتی که جنبه خارجی پیدا نکند نافذ تلقی نمی‌گردد. در ارتباط با اعتبار امضاء به عنوان مبرز اراده، بایستی میان دو دوره فقهی تفکیک نمود. غالب فقهای متقدم امامیه، برای الفاظ، در انشاء اعمال حقوقی اهمیت خاصی قائل بودند و استفاده از دیگر مبرزات را متوط به عدم استعمال لفظ کرده بودند (شهید ثانی، ۱۴۱۳: ۱۴۷، ۱۵۲؛ محقق

¹ Saunders v Anglia Building Society [1971] AC 1004
"Non est factum" "من آن را انجام ندادم، انکار امضا (آقایی، ۱۳۷۸، ص: ۸۵۱)

³ Misrepresentation

⁴ Curtis v Chemical Cleaning and Dyeing Co Ltd [1951] 1 KB

⁵ برای مطالعه بیشتر، ر.ک همان، :

Grogan v Robin Meredith Plant Hire [1996] CLC 1127

⁶ فیض کاشانی و محقق اردبیلی از زمره فقهای هستند که جرات مقابله با دیدگاه مشهور را پیدا کردند. به عقیده فیض لفظ

به خودی خود سبب برای نقل و انتقال نیست. بلکه دلالت بر آن دارد. همانطور که فعل نیز در نزد عرف پیوسته به این معنا دلالت دارد (فیض کاشانی، بی تا، ۴۸). محقق اردبیلی نیز معتقد است که هر آنچه بر قصد بیع دلالت کند و با اقباض همراه شود کفایت می‌کند (اردبیلی، بی تا: ۱۳۹)

⁷ Incorporation by previous course of dealing

⁸ Exemption clause

⁹ Henry Kendall v William Lillico Ltd [1969] 2 AC 31

¹⁰ Hollier v Rambler Motors (AMC) Ltd [1972] 2 QB 71

آن، تابلو (مسئولیت عیوب کلیه اجناس با مشتری می‌باشد) درج شده است. آیا ورود شرط تبری از مسئولیت در قرارداد ذکر شده است؟ و یا به عبارت حقوق انگلیس به سبب امضاء این شرط درج شد؟ پاسخ منفی است. در مقابل اطلاع رسانی که از نظر نویسندگان در تقسیم بندی های فقهی به دور از ذهن مانده است در حقوق انگلیس ویژگی هایی دارد که از جمله عبارتند از: ۱- شرط باید همراه اسناد قراردادی باشد تا اطلاع به شمار رود. ۲- شرط باید همزمان یا قبل از انعقاد قرارداد به اطلاع طرف مقابل برسد. ۳- گام های معقول در اطلاع رسانی و جلب توجه طرف قراردادی به شرط برداشته شود.

از لحاظ فقهی و بر پایه مبانی حقوق ایران، اطلاع رسانی می تواند منشاء شرطی موسوم به «شرط تبانی یا شرط بنایی»^۵ باشد. البته در خصوص اعتبار شرط بنایی اختلاف نظر وجود دارد. بسیاری از فقها اعتقاد به بطلان آن دارند (انصاری، بی تا: ۵۴) بر این مبنا چنین شرطی به عنوان مفاد قرارداد لحاظ نمی شود. به عقیده برخی شرط تبانی ناظر به اغراض شخصیه بی اعتبار و در اغراض نوعیه معتبر است^۶ (نائینی، بی تا، ج: ۱: ۴۰۷). گروه دیگر- برخلاف دو دیدگاه قبل- شرط بنایی را در حکم ذکر در قرارداد دانسته چه قبل از قرارداد موضوع التزام قرارگیرد یا هرکدام از ضمیر دیگری آگاه باشد و بر مبنای این آگاهی تراضی انجام شود (نجفی، ۱۳۶۲، ج: ۲۳: ۱۹۸؛ طباطبایی یزدی، ۱۳۷۰: ۱۱۸؛ خویی، ۱۳۷۸: ۱۳۴) بر

شرط مدلول التزامی^۱ قرارداد است که با انشاء قرارداد، انشاء می گردد. از آنجا که با ایجاد ملزوم، لازم نیز بوجود می آید، شرط ضمنی نیز به عنوان لازمه عرفی معامله وجود می یابد (سیمایی صراف، ۱۳۷۷: ۸۵) به بیان برخی از محققین، این شروط از مدلولات عرفی لفظ اند، خواه متعاقدين چنین قصدی داشته یا نداشته باشند (نائینی، بی تا، ج: ۲: ۱۲۴) مثلاً اگر عرف معاملاتی دو تاجر بر پرداخت قسطی بوده، حال قراردادی به صورت مطلق تشکیل گردد و طرفین راجع به نقدی و قسطی بودن آن صحبتی نکنند اجرای تعهد قسطی است؛ چون طرفین به اعتماد سابقه معاملاتی که دلالت بر اراده ضمنی آنها داشته، نسبت به نقدی یا قسطی بودن سکوت کرده اند. برخی از شرط یادشده به «شرط ارتكازی» تعبیر کرده اند به معنای شرطی که در اذهان طرفین قرارداد رسوخ و نفوذ کرده به نحوی که هرچند طرفین قرارداد نسبت به آن توجه فعلی ندارند ولی لازمه ی قرارداد بوده و بدون تصریح نیز قرارداد دربردارنده آن می باشد (اسماعیلی و توکلی کیا، ۱۳۹۰: ۱۶۳). خلاصه آن که ورود شروط به قرارداد ممکن است به واسطه سابقه معاملاتی باشد چون اصولاً کاشف از اراده ضمنی و ارتكاز عقلی طرفین است مگر اینکه آنها صراحتاً به خلاف آن تصریح کنند.

۲،۳ به سبب اطلاع رسانی^۲ عرف، امضاء^۳ را ذیل و همراه قرارداد می داند اما اطلاع^۴ را ممکن است همراه با مفاد قرارداد نداند. برای مثال شخصی وارد مغازه ای می شود که بر سردر

^۶ بدین معنا که، هرگاه شرط تبانی از اموری باشد که به حکم عرف عقد برآن دلالت کند (مانند تعادل عرفی میان دو عوض و سلامت مبیع و نقد بودن ثمن) و در زمره «شروط ضمنی» درآید، یا از اموری باشد که صحت عقد منوط بر آن است (مانند معلوم بودن وصف دو عوض) و از این لحاظ در شمار «بناء نوعی» محسوب شود، الزام آور است و تخلف از آن سبب خیار فسخ می گردد. ولی در موردی که شرط ناظر به وصفی است که توجه به آن در اعتبار معامله اثر ندارد یا از انگیزه های شخصی انعقاد قرارداد است، تبانی طرفین بدون ذکر صریح یا ضمنی آن در عقد فاقد اثر است (کاتوزیان، ۱۳۷۶: ۱۲۶)

^۱ دلالت التزامی فرع بر دلالت مطابقی است چون دلالت لفظ بر خارج لازم پس از دلالت لفظ بر معنای موضوع له است و تا چنین معنایی نباشد، خارج لازمی نیست. (محقق سبزواری، ۱۳۶۹: ۱۰۵؛ اسماعیلی و توکلی کیا، ۱۳۹۰: ۱۷۰)

^۲ Incorporation by notice

^۳ Signature

^۴ Notice

^۵ هرگاه عقد بر مبنای التزام یا گفتگوهای مقدماتی واقع شود، شرط را در اصطلاح «شرط بنایی یا تبانی» نامیده اند (کاتوزیان، ۱۳۷۶: ۱۲۶)

می‌باشم و نه آنکه سندی که اول بر آن توافق بکنیم مجراست. ۲- کشف اینکه رسیدی که قبض و اقباض می‌شود عقد مستقل است یا نه وفق مبانی فقهی با دشواری همراه است به دلیل آن که نحوه ورود شرط به قرارداد به نحو عرفی تبیین نشده است.

۲،۳،۲ شرط باید همزمان یا قبل از انعقاد قرارداد به اطلاع و توجه طرف مقابل

برسد

هنگامی می‌توان گفت که شرط وارد قلمرو تراضی طرفین شده است که همزمان یا پیش از انعقاد قرارداد، شرط به اطلاع و توجه طرفین برسد، در غیر این صورت متعهد شرط عالم به شرط نبوده است و آن را قبول نموده است. برای مثال اگر بعد از انعقاد قرارداد مسافرخانه، در پشت یکی از اتاق‌ها درج شده باشد که این مسافرخانه نسبت به گم شدن اشیاء مسئولیت ندارد این شرط از ابتدا^۳ وارد قلمرو تراضی نشده است. در پرونده‌ای مهم^۴ که منجر به تاسیس این قاعده شد، خواهان خانم اولی مهمان خوانده (هتل مارلبوروگ) بود. در ابتدا، خانم اولی به مدت یک هفته قرارداد هتل منعقد کرده بود و بعد وارد اتاق خود شد. در اتاق اطلاعیه‌ای دید که نوشته شده بود هتل نسبت به مسروقه شدن و گم شدن اشیایی که به صندوق امانات سپرده نمی‌شود، مسئولیتی ندارد. اتفاقاً خانم اولی اتاق خود را ترک کرد و برخی از اشیاء گران قیمت ایشان به سرقت شد. تبعاً خانم اولی به سبب قصور هتل اقامه دعوی مطالبه خسارات کرد.

قضات دادگاه تجدید نظر^۵، با رد تجدید نظر خواهی هتل و با بیان این که: ...مهمان تا لحظه‌ای که مهمان نشده است (یعنی بعد از قرارداد) این

مبنای اخیر^۱ هر نوع اطلاع رسانی پیش از عقد در صورتی که قرارداد به اعتماد آن منعقد شود، داخل در مندرجات قرارداد فرض می‌شود هرچند که طرفین در متن عقد آن را عنوان نکنند.

۲،۳،۱ شرط همراه اسناد قراردادی

شرط باید همراه اسناد قراردادی باشد تا اطلاع به شمار رود. (Richards, 2009, P:160. Andrews,) (2011, p420) برای مثال اگر رسید، بلیط هواپیما یا قطاری دریافت کنید که در آن شرط شده باشد: شرکت در قبال خسارات وارده مسئولیتی ندارد (با اغماض از سنگین بودن یا نبودن شرط)، شخص مسافر چه عکس العملی باید انجام دهد؟ لازم به ذکر است که مسافر همزمان با دریافت رسید قرارداد را که فاقد چنین شرطی بوده امضاء کرده است و از حیث عرفی ترتب زمانی بر این دو بار نیست. در حقوق انگلیس به درستی و با درک صحیح از عرف معاملاتی این برداشت حاصل شده است که رسید جز سند قراردادی ندارد و دریافت آن به منزله قبول مفاد آن ندارد.^۲ شاید اشکال شود در فقه اسلامی نیز این مساله را می‌توان حل نمود چرا که قرارداد رتبه‌ای قبل از مرتبه‌ای اقباض رسید منعقد می‌شود و بنابر این قرارداد تقدم رتبه‌ای دارد و به حالت بحث (۲-۳-۱) که در پایین خواهد آمد بر می‌گردد، بنابراین ذکر دوباره آن توسط حقوق انگلیس امری زائد و لغو است. این ایراد دو اشکال دارد: ۱- تقدم رتبه‌ای قرارداد بر رسید به هر عبارتی که بیان شود باید به ماهیت سند بر گردد و به تقدم و تاخر باز نمی‌گردد. نقش فعال را در این جا عرف ایفاء می‌کند و عرف سند‌ها را می‌شناسد و امضاءها را. عرف می‌گوید من پایبند هر آنچه امضاء می‌کنم

۱۳۷۰: ۱۱۸) حالت اول که از فرض اطلاع رسانی خارج است ولی در دو فرض اخیر اطلاع رسانی می‌تواند مبنای ورود شرط در قرارداد باشد

² Chapelton v Barry UDC [1940] 1 KB 532

³ ab-initio

⁴ Olley v Marlborough Court Ltd [1949] 1 KB 532

⁵ Singleton LJ, Denning LJ, Bucknill LJ

^۱ محقق یزدی، سه حالت را برای آن تصویر می‌کند: ۱. گاهی قبل از عقد اصلی انشاء می‌شود و سپس بر مبنای آن عقد اصلی منعقد می‌شود؛ ۲. گاهی صرفاً مقاولات و مذاکرات پیش از عقد است که طرفین در قرارداد اصلی آن‌ها را ذکر نکرده ولی عقد را بر مبنای آن‌ها انشاء می‌کنند^۳. هرکدام از ضمیر دیگری آگاه باشد و بر مبنای این آگاهی تراضی انجام شود. (طباطبایی یزدی،

۲،۴ استثناء: شروط سنگین^۴

تا به این‌جا نحوه داخل شدن شرط به قرارداد توضیح داده شد و آن چه مورد مذاقه قرار گرفت منشاء شرط بود و نه خود شرط. به عبارت دیگر منشاء یک شرط می‌تواند امضاء قرارداد، اطلاع رسانی، یا دوره معاملاتی باشد. این موارد با اغماض از مباحث فلسفی، در دید عرف منشاء اعتباری و واقعی به شمار می‌روند. اما بسیار اتفاق می‌افتد که طرف قرارداد به دلیل طولانی بودن محتویات قرارداد و حسن نیت به مفاد تنظیمی، از خواندن دقیق و وقت گیر آن دست می‌کشد و قرارداد را قبول می‌کند. مثال بارز این موضوع قراردادهای کلیک‌کن^۵ ایمیل یا هو یا گوگل است. کاربران برای ایجاد حساب غالباً به قسمت شروط قراردادی مراجعه نمی‌کنند.^۶ در یک نظر سنجی که از ۲۰۰۰ مصرف کننده در آمریکا به عمل آمد، ۹۱ درصد نظر بر آن داشتند که قراردادهای را بدون خواندن شرائط قرارداد امضاء می‌کنند. این آمار در میان مصرف کنندگان ۱۸-۳۴ ساله به ۹۷ درصد افزایش پیدا می‌کند.^۷

آن چه سبب شده است حقوق انگلیس شروط سخت را استثنایی بر نحوه ورود شروط در قراردادها بدانند، همین علم و اطلاع طرفی است که شرط علیه او تنظیم می‌شود. این قاعده در حقوق انگلیس تحت عنوان دست قرمز^۸ شناخته شده است. به طور خلاصه قاعده دست قرمز بیان می‌کند که هر

شروط را نمی‌بینند ... این ویژگی (اطلاع شرط قبل یا همزمان با انعقاد قرارداد) را به ورود شرط به قرارداد به وسیله اطلاعیه، اضافه نمودند.

۲،۳،۳ گام های معقول^۱

وفق قواعد حقوق کامن لا، شرط وقتی به سبب اطلاعیه وارد قرارداد می‌شود که گام های معقولی برای جلب توجه طرف مقابل (متعهد شرط) برداشته شود (Steve; Bruce 2006, p95). هرچند وی در واقع شرط را نخواند به ظاهر عمل می‌شود. برای مثال متعهد له شرط می‌کند که نسبت به خرابی کالا مسئولیتی ندارد و این مساله را در سر در مغازه بر روی شیشه ورودی درج می‌کند که هر انسان متعارفی بتواند آن را بخواند. از قضا یکی از مشتریان کور است و کالایی را خرید می‌کند. آیا شرط نسبت به قابل استناد است؟ به نظر می‌رسد با توجه به قواعد حقوق کامن لا^۲ و عدم ضرورت اثبات اطلاع طرف مقابل از مفاد قرارداد در پرونده پارکر علیه راه آهن سوت ایسترن (۱۸۷۷)^۳ در مثال مذکور نیز شرط قابل استناد است. با این حال وفق مبانی فقهی، این شرط نسبت به کور قابل استناد نیست چون این شرط مبنای طرفین قرار نگرفته و بدین منظور فروشنده بایستی قبل از انعقاد قرارداد، مفاد تابلو را برای او بخواند.

<https://www.lawteacher.net/cases/parker-v-south-eastern-railway.php>

⁴ Onerous terms

⁵ Click-on

⁶ چند دلیل برای این موضوع می‌توان احصاء کرد: باز شدن پنجره جدید در صفحه اینترنت و زمان بر بودن آن، آشنا نبودن به زبان خارجی، طولانی بودن مفاد، اعتماد به شرکت‌های توسعه دهنده حساب، سرعت پایین اینترنت و ...

⁷ <https://www.businessinsider.com/deloitte-study-91-percent-agree-terms-of-service-without-reading-2017-11>

⁸ Red hand rule

¹ Reasonable steps

² Thompson v London, Midland and Scottish Railway [1930] 1 KB 41

³ Parker v South Eastern Railway [1877] 2 CPD 416

موضوع این پرونده از این قرار بود که خواهان (پارکر) برای گذاشتن کیف خود در رختکن راه آهن مبلغی را پرداخت کرد. اطلاعیه ای در رختکن وجود داشت که بیان می‌کرد راه آهن مسئولیتی در قبال سپرده های بیش از ۱۰ پوند نخواهد داشت. روی بلیط هایی که هنگام واریز وجه به مشتریان داده می‌شد نیز همان اطلاعیه با خط خوانا نوشته شده بود. محتوی کیف پارکر از ۱۰ پوند بیشتر بود و از قضا کیف مفقود یا مسروق شد. پارکر با موفقیت علیه شرکت راه آهن اقامه دعوی کرد و تبعاً شرکت راه آهن تجدید نظر خواهی نمود. خلاصه پرونده را در آدرس روبه رو ببینید:

۳ قاعده اقدام و قابلیت اعمال آن بر شروط سنگین قراردادی

قاعده اقدام^۴ می‌تواند مبنایی برای توجیه قراردادهای با شروط سنگین باشد. بدین توضیح که متعهد با امضاء خود، علیه خویش اقدام نموده است. اما علی‌رغم ظاهر توجیه‌کننده این قاعده، استدلال بدان صحیح نمی‌باشد.

فقه‌ها قاعده اقدام را یکی از موارد سقوط ضمان نامیده‌اند (مراغه ای، ۱۴۱۷: ۴۸۸). معنای قاعده^۵ آن است که کسی با علم و قصد، عملی را انجام دهد که موجب ورود زیان توسط دیگران به او گردد، واردکننده زیان، که شخص دیگری است، مسئول خسارت نخواهد بود (محقق داماد، ۱۴۰۶: ۲۲۱). در اینجا خودش ضامن خسارت هایش است.^۶ این قاعده، قاعده‌ی عقلی است و تمامی عقلای عالم می‌پذیرند که هرگاه کسی به زیان خود اقدام کند کسی جزء خود را نمی‌تواند سرزنش کند (محمدی، ۱۳۸۷: ۲۰۵). از مصادیق قاعده، اقدام به تعهداتی است که شخص از روی علم به خسارات احتمالی حاضر به امضای آن می‌شود. مثلاً فردی با آگاهی به غبن فاحش، اقدام به فروش یا خرید مالی نماید، نه خیار فسخ دارد و نه امکان مطالبه خسارت؛ چون خودش به زیان خویش اقدام کرده است. بنابراین چنانچه شخصی از روی آگاهی شروط قراردادی را امضاء نماید هرچند آن شروط موجب سقوط حق یا ثبوت مسئولیتی برای او باشد، اصولاً بایستی او را پایبند به آن دانست. با این حال گاهی در قراردادهای شروط سنگین وجود دارد ولی این شروط به هر دلیل (مثلاً ریز نوشته شدن مفاد قرارداد، سریع خواندن، عدم

مقدار شرط قراردادی سخت تر باشد، گام‌های بیشتری باید برداشت تا آن را به اطلاع طرف مقابل (متعهد) رساند. شایان ذکر است که قاعده مذکور اولین بار توسط قاضی دینینگ^۱ مطرح شد.^۲ (Monaghan, 2013, P57) ایشان در پرونده ای^۳ که در سال ۱۹۵۶ مورد قضاوت قرار گرفت چنین بیان داشت: برخی از شروط قراردادی لازم است به رنگ قرمز چاپ شوند و دست قرمزی هم بدان‌ها اشاره کند تا بتوانیم بگوییم اطلاع رسانی مکفی بوده است.

ضرورت وجود این قاعده در حقوق ایران به شدت حس می‌شود. به ویژه در قرارداد های با مفاد طولانی. به فرض طرفین قرارداد، تمایل به امضا توافقی بیست صفحه ای دارند، در این جا این قاعده می‌گوید شروط سنگین مانند وجه التزام سنگین حتماً باید به رنگ دیگر، یا به صورت بُلد شده، یا خط کشیده شده یا... مشخص شده باشند. نمونه بارز این موضوع در شروط ضمن عقد نکاح رویت می‌شود. مهریه‌های سنگین، شروط تنصیف خوانده نشده و عبارات عربی به کار برده شده در قرارداد نکاح که با یک بار خوانده شدن به آن علم حاصل نمی‌شود. همچنین واژه پر استعمال "عند المطالبه" که امروزه طرفین بدون اطلاع از بار حقوقی آن، اقدام به امضاء سند می‌نمایند بایستی توضیح داده شود والا مبهم به شمار می‌رود.

زیان، ب) اقدام به ضمان (محقق داماد، ۱۴۰۶: ۲۲۱) معنای مورد نظر در مقاله معنای نخست یعنی اقدام به ضرر است.
^۶ سبب ضمان احترام مال است. چون پیامبر اسلام فرمودند: همچنان که جان مسلمان محترم است مال او هم محترم است. حال هرگاه کسی به ضرر اموال خود تعهدی نماید یا عملی را انجام دهد، خود احترام مال خود را از بین برده و نمی‌توان دیگری را مسئول و ضامن آن دانست (مراغه ای، ۱۴۱۷: ۴۸۸؛ محمدی، ۱۳۸۷: ۲۰۴)

^۱ Lord Denning

^۲ Monaghan, 2013, P: 57

^۳ J Spurling Ltd v Bradshaw [1956] 1 WLR 461

^۴ Volenti non fit injuria

^۵ البته شایان ذکر است که آنچه در اصطلاح فقهی تحت عنوان «قاعده اقدام» بحث می‌شود به دو معنا است و بسیار دشوار می‌نماید که بتوان با اتخاذ وجه مشترك، آن دو را به جامع واحد بازگشت داد. دو معنای مذکور عبارت است، از: الف) اقدام به

می‌توانند از هر تعداد مشاور و وکیل در حین تنظیم قرارداد و مذاکرات بهره‌مند گردند. اما مسأله اصلی آن است که بسیاری اوقات باب سوء استفاده باز می‌شود و شرط سنگین در لا به لای شروط ساده و حتی شروطی که بیان‌گر حسن نیت و انصاف در تفسیر هستند قرار می‌گیرد و متعهد آن را امضاء می‌کند. یا شرط سنگین با عبارات تخصصی بیان شده است که نوعی ابهام را برای متعهد به بار می‌آورد (به صورت شخصی). در این صورت حقوق انگلیس می‌گوید شروط سنگین به هر نحوی که وارد قرارداد بشوند، چه به سبب اطلاع رسانی (Notice) چه به سبب (Signature) باید گام‌های معقول را در جلب توجه طرف مقابل بر دارند و در این مسیر به قاعده دست قرمز تمسک می‌جوید. اگر جلب توجه و اطلاع رسانی کافی نباشد وفق قاعده (تفسیر علیه انشاء کننده) ابهام علیه متعهد له تفسیر می‌شود. اما در فقه اسلامی قاعده مثبتی مانند دست قرمز وجود ندارد، لیکن می‌توان امضاء را در قراردادها چنین تفسیر نمود:

شرط سنگین ماهیتاً شرطی است که فردی که بدان تکیه می‌کند باید اثبات کند که طرف مقابل علم از مفاد آن داشته است. بدین توضیح که این شروط بنا بر ماهیت عرفی سختشان، وظیفه اثبات اطلاع رسانی و علم طرف مقابل (متعهد-غالباً) برعهده متعهد له (غالباً) می‌باشد. دلیل پذیرش این مبنا بر اساس تئوری شرط ضمنی است. اساساً هر فردی که معامله را امضاء می‌کند و بعد متوجه وجود شرط سنگینی در قرارداد می‌شود دو امر در خصوص عمل وی متصور است:

۱- یا می‌گوید این معامله از اول هم ناجوانمردانه بوده است زیرا من شرط سنگین را ندیدم (یا از عبارات تخصصی استفاده شد و من نفهمیدم ...) یا ۲- برای سوء استفاده می‌خواهد قرارداد را برهم بزند: که به نظر حالت دوم نوعی مغاطله برای عدم پذیرش قاعده دست قرمز باشد. زیرا از زمان ابلاغ قانون وفق قاعده جهل به قانون عذر نیست فرض بر آن است که متعهد له باید علم متعهد به شروط سنگین را

دقت و... از چشم خواننده آن جای می‌افتد و شخص قرارداد را با همان وضعیت امضاء می‌کند. در اینجا نیز آیا می‌توان همچنان به قاعده اقدام تمسک کرد و او را پایبند به شروط سنگین دانست؟ چه بسا اگر او ملتفت به شرط یاد شده می‌گردید، هرگز آن قرارداد را امضاء نمی‌کرد. مانند شروط ضمن عقد ازدواج و یا عندالمطالبه بودن مهریه. و یا لاقلاً آن را خط می‌زد. شکی نیست که اقدام به امضای قرارداد اماره بر آگاهی و قبول تمامی مفاد قرارداد است ولی با توجه به اینکه در نظام فقهی، بایستی اقدام به تعهد از رضای باطنی ناشی شود لذا خلاف این اماره در صورت اثبات، قابل استناد است. پس اگر شخص اثبات نماید که نسبت به برخی از مفاد قرارداد آگاهی و رضای باطنی نداشته قاعده اقدام نیز جریان نداشته و شخص از تعهدات یادشده معاف خواهد شد. لکن اثبات امر باطنی به شدت دشوار بوده و معمولاً اشخاص در اثبات آن ناکام خواهند ماند. به این منظور بهتر است معیار عینی پذیرفته شده در حقوق انگلیس را جایگزین نماییم بدین صورت که شروط سنگین در قراردادها به نحوی مندرج شوند که چشم خواننده از آن غافل نماند. در این راستا شخصاً وقتی واقعا اقدام به تعهدات سنگین نموده که آن‌ها با فونتی بزرگ و متمایز درج شده باشند. ولی اگر این شروط وجه ممیزی نسبت به سایر مفاد قرارداد نداشته باشند، در این صورت صرف امضا دلالت بر التزام به آن تعهدات نداشته و قاعده اقدام نیز جاری نمی‌شود.

۴ نتیجه گیری

به نظر می‌رسد ابهام در قرارداد ناشی از عدم توجه به ماهیت مفاد آن باشد. به همین خاطر این مبحث در حقوق انگلیس ذیل عنوان شروط سنگین مورد بررسی قرار می‌گیرد. زیرا این شروط عامل اصلی ضرر رسیدن به متعهد قرارداد می‌باشد. اما عوامل دیگر مانند طولانی بودن مفاد، ریز نوشته شدن شدن و... نقش فعال در ضرر رساندن ندارند. چرا که حقوق نمی‌تواند حق طرفین به نگارش قرارداد طولانی مثلاً بیست صفحه‌ای را منع کند. در مقابل طرفین

حتی الامکان کوتاه و به زبان عرف تنظیم و دفتر خانه‌ها ملزم به استفاده از این گونه قراردادهای چاپی شوند.

در ثانی و فارغ از مباحث شکلی شایسته بود که در مقررات ماهوی، قانونگذار این موضوع را به نحوی مندرج می‌ساخت. هیچ شکی در موضوعیت علم و طریقت امضاء وجود ندارد و امروزه عینی سازی از طریق روش‌هایی همچون بلد کردن و درج عباراتی چون هشدار یا علامت تعجب و... به عمل می‌آید. با وجود این ترتیبات دیگر انشاء کننده با فرض «تفسیر علیه تنظیم کننده» روبه رو نمی‌شود و به عکس قاعده هشدار یا قد عذر من حذر در رابطه با او نیز جاری است.

ثابت کند و همچنین با دقت در مبانی بیان شده می‌توان چنین برداشت کرد که سوء استفاده در فرض عدم پذیرش قاعده دست قرمز بسیار بیش‌تر از پذیرفتن آن است.

پیشنهاد می‌شود قانونگذار ایرانی با توجه به افزایش روزافزون دعاوی و با پردازش آمار از انواع آن‌ها، قراردادهای استاندارد در هر زمینه‌ای را که وفق پردازش مذکور بیش‌ترین آمار دعوی را به خود اختصاص می‌دهند را اصلاح سازد. برای مثال ممکن است دعاوی مهریه بیش‌ترین اختلافات قراردادی ناشی از عندالمطالبه بودن، یا عدم توجه و فهم عبارات عربی سند را در برگیرد؛ از این رو در راستای هدایت و تسهیل روند دادرسی منصفانه بایستی قراردادهای استاندارد به شکل فارسی، خوانا، صریح،

References

- Aghaei, Bahman (1999), Bahman Legal Dictionary, first edition, Tehran: Ganj Danesh(in Persian)
- Ardabili, Ahmad bin Muhammad, Majma al-Fedat al-Burahan fi Sharh Irshad al-Azhan, vol.8, Qom: Jamaat al-Madrasin Houza Ulmia.(in Arabic)
- Ansari, Morteza, Makasab, Volume 6, Qom: Islamic Thought Publications. (in Arabic)
- Beatson, J., Burrows, A. S., & Cartwright, J. (2010). Anson's law of contract (29st ed.)
- Charman, Mary, Contract Law,(2007), 4th ed, Willian publishing(UK)
- Chapelton v Barry UDC [1940] 1 KB 532
- Curtis v Chemical Cleaning and Dyeing Co Ltd [1951] 1 KB
- Esfahani, Mohammad Hossein (1997), Marginal on Makasab, vol. 1, first edition, Qom: Al-Mattabah Al-Elamiya (in Arabic)
- Feyz Kashani, Mafatih al-Sharai, vol. 3 (in Arabic)
- Graw, Stephen, An Introduction to the Law of Contract, (2021) Australia:Thomson Reuters,10th ed
- Grogan v Robin Meredith Plant Hire [1996] CLC 1127
- Henry Kendall v William Lillico Ltd [1969] 2 AC 31
- Hollier v Rambler Motors (AMC) Ltd [1972] 2 QB 71
- Ismaili, Mohsen and Tavakoli Kia (2013), the condition of concentration in Iranian jurisprudence and law, Islamic Law Research Journal, year 12, number 2, pp. 151-190. (in Persian)
- J Spurling Ltd v Bradshaw [1956] 1 WLR 461
- Katouzian, Nasser (1376), General Rules of Contracts, Volume 3, Tehran: Publishing Company. (in Persian)
- Khoei, Seyyed Abulqasem (1983), Misbah al-Faqaha, vol. 4, Qom: Maktaba Davari (in Arabic)
- Khoei, Seyyed Abulqasem (1999), Misbah al-Faqaha, vol. 6, Najaf: Haidariyya Publishing (in Arabic)
- Khomeini, Seyyed Ruhollah (2001), Al-Bay, Vol. 1, first edition, Tehran: Institute for Organizing and Publishing the Works of Imam Khomeini (in Arabic)
- Kapnoullas, Steve; Clarke, Bruce --- "Incorporation of Unusual or Unreasonable Terms into Contracts: The Red Hand Rule and Signed Documents" [2006] DeakinLawRw 12; 11(2)
- L'Estrange v F Graucob Ltd [1934] 2 KB 394
- Maraghei, Seyyed Mir Abdul Fattah (1997), Titles of Jurisprudence, second

- edition, Qom: Al-Nashar Islamic Publishing House (in Arabic)
- Mohagheg Damad, Seyyed Mustafa (1986), Rules of Jurisprudence, Volume 1, 12th edition, Tehran: Islamic Sciences Publishing Center. (in Persian)
- Mohammadi, Abolhasan (2007), Jurisprudence Rules, 10th edition, Tehran: Mizan Legal Foundation. (in Persian)
- Mohagheq Hali (1988), Sharia' al-Islam, vol. 2, second edition, Qom: Ismailian Institute (in Arabic)
- Mohagheg Sabzevari (1990), Sharh Manzomeh, Volume 1, Tehran: Nab Publishing (in Arabic)
- Monaghan, Chris, Nicola, Monaghan (2013), Beginning Contract Law, UK: Routledge,
- Naini, Mohammad Hossein, Maniya al-Talib in Hashiya al-Makasab, vol. 1, Qom: Muhammadiyah School (in Arabic)
- Naini, Mohammad Hossein, Maniya al-Talib in Hashiyyah al-Makasab, vol. 2, Qom: Muhammadiyah School (in Arabic)
- Neil, Andrews (2011). Contract Law, Cambridge University Press, 1st ed,
- Najafi, Mohammad Hassan (1983), Jawaharlal Kalam, vol. 22, 7th edition, Beirut: Dar Ihiya al-Tarath al-Arabi (in Arabic)
- Najafi, Mohammad Hassan (1983), Jawaharlal Kalam, vol. 23, 7th edition, Beirut: Dar Ihiya al-Tarath al-Arabi. (in Arabic)
- Olley v Marlborough Court Ltd [1949] 1 KB 532
- Oranburg, Seth C Contract Law Rules. (2022), Cases, and Problems, E-Book Edition, , ISBN 978-1-387-76166-1, N: 12.A (Accessed on 12/1/2022)
- Paul, Richards, Law of Contract, (2009), Pearson, 9th ed, (UK)
- Parker v South Eastern Railway [1877] 2 CPD 416
- Peter Radan, John Gooley, Ilija Vickovich, (2018), Principles of Australian Contract Law Cases and Materials, Australia: LexiNexis Butterworths, 1st ed,
- Saunders v Anglia Building Society [1971] AC 1004
- Shahid Thani (1993), Masalak al-Afham, vol. 3, Al-Maarif al-Islamiya Institute (in Arabic)
- Simaei Saraf, Hossein (1998), Implicit Condition in Iranian Laws with a Comparative Study, Waqf of Eternal Heritage, No. 22, 80-89. (in Persian)
- Tabatabaei Yazdi, Seyyed Kazem (1991), Hashiyatol Makasab, vol. 2, fourth edition, Qom: Ismailian (in Arabic)
- Thompson v London, Midland and Scottish Railway [1930] 1.